

УДК 332.2.021

Л. Коваль

ЗЕМЕЛЬНІ РЕСУРСИ ЯК ФАКТОР СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Розкрито значення земельних ресурсів для розвитку суспільства і його продуктивних сил. Визначено показники ефективності використання земельних ресурсів України та висвітлено актуальні сучасні проблеми їх охорони і збереження. Обґрунтовано необхідність і методи посилення державного впливу на ефективність землекористування.

Ключові слова: земля, ринок землі, земельна реформа, показники ефективності використання землі, економічна ефективність, екологічна ефективність, технічна ефективність, державне управління.

Ефективність функціонування вітчизняної економіки України, благополуччя та здоров'я нації, розвиток продуктивних сил і масштаби виробництва тісно пов'язані з землею, адже Україна – аграрна держава. У своєму розпорядженні вона має 60,3 млн га земель, які на 68,9% складаються із сільськогосподарських угідь. Верхній шар ґрунтового покриву здебільшого займають різноманітні типи найбільш родючих у світі ґрунтів чорноземного типу, на частку яких припадає 58,3% площі цих угідь [1], що за різними оцінками становить від 8 до 15% світових запасів [2]. Згідно з показником забезпечення населення сільськогосподарськими угіддями (0,9 га на одну особу) з-поміж країн європейського континенту Україна поступається лише Білорусі (0,96 га на особу), а згідно з показником забезпечення ріллею (0,7 га на особу) – займає перше в Європі та третє у світі (після Канади – 1,43 га і Росії – 0,85 га). Експерти вважають, за умови ефективного використання наявного земельно-ресурсного потенціалу, наша держава може забезпечити продуктами харчування 140–145 млн осіб [3], що більш ніж утричі перевищує чисельність її населення. Потужний земельно-ресурсний потенціал здатен сформуванати значні конкурентні переваги країни на світових продовольчих ринках.

Після проголошення Україною незалежності було проголошено економічну реформу, складовою частиною якої стала земельна реформа. Ця реформа триває вже понад 20 років, однак сформувати ринку землі так і не вдалося. Це питання залишається відкритим і є одним із найдискусійніших питань економічної науки. Проблеми формування ринку землі в Україні стали наріжним каменем у дослідженнях багатьох вітчизняних учених. Значний внесок у їх вирішення здійснювали: Д. Бамбідра, Ю. Білик, А. Даниленко, В. Месель-Веселяк, П. Саблук, А. Третяк та інші. Проведені ними дослідження стали підґрунтям аграрних перетворень. Проте актуальність проблематики зберігається, оскільки земля є особливо цінним ресурсом для України, і необдумані кроки влади можуть мати згубний вплив на ресурс, заміни якому нема і не буде. Тому питання трансформації сільського господарства на засадах сталого розвитку є надзвичайно актуальним питанням сьогодення.

Метою дослідження є вивчення проблематики використання земельних ресурсів України в контексті трансформаційних процесів та обґрунтування шляхів завершення земельної реформи.

Кінцевою метою ринкових трансформацій, що відбуваються у сфері земельних відносин в Україні, є забезпечення раціонального та високоефективного землекористування.

Багато дослідників стверджує, що досягти цієї мети вдасться лише за умови залучення землі до ринкового обороту. Вони вважають, що відсутність землі в ринковому середовищі спотворює дійсну вартість виготовленого продукту, є однією з причин спаду та збитковості аграрного виробництва, призводить до порушення законів ринкової економіки, а згодом – до її розбалансування [4], стимулює формування тіньового сектору позаринкового обігу земель, чим ускладнює ринкові взаємини в аграрній сфері, стримує розвиток аграрного підприємництва і спричиняє загострення соціально-економічних проблем села.

Проте противники ринку землі заперечують цю думку і стверджують, якщо землі сільськогосподарського призначення будуть залучені до ринкового обороту, то Україна ризикує втратити найбільш цінний ресурс. Це можливо за відсутності дієвого ринкового механізму та ефективної системи державного управління.

Про готовність України до запровадження ринку земель свідчать показники ефективності використання земельних ресурсів. Традиційно виділяють три групи показників ефективності – показники, що характеризують економічну ефективність землекористування, показники, що характеризують технологічну ефективність та показники, що характеризують екологічну ефективність. Якщо в країні створені усі передумови для запровадження ринку земель, то усі ці показники демонструватимуть позитивні значення.

Технічна ефективність характеризується здатністю отримувати максимальний обсяг продукції із заданої земельної площі. Головним індикатором технічної ефективності є показник врожайності одиниці земельної площі. Вважається, що земельна ділянка використовується ефективно, якщо на певний момент, використовуючи задану технологію неможливо забезпечити вищу врожайність. Проте проведені нами дослідження засвідчили про недостатнє значення показника, що виражається результатами міжнародних порівнянь (таблиця 1). У деяких розвинених країнах світу, земельно-ресурсний потенціал яких значно поступається українському, урожайність основних сільськогосподарських культур удвічі більша.

Таблиця 1

Урожайність основних сільськогосподарських культур в Україні та світі у 2010 р., ц/га [5]

Країна	Види культур				
	Зерно і зернобобові	Цукрові буряки	Картопля	Овочі і баштанні	Плоди, ягоди та виноград
Україна	26,9	279,5	132,5	161,4	74,1
Весь світ	33,0	488,6	174,3	183,3	109,6
Австрія	53,0	698,4	305,7	414,0	127,8
Великобританія	67,8	704,8	438,0	233,3	142,6
Іспанія	30,9	767,4	295,4	372,3	97,2
Італія	53,5	566,2	249,7	251,5	132,4
Канада	31,9	449,6	316,1	232,8	86,9
Німеччина	66,7	650,1	399,8	310,5	125,9
Польща	32,2	491,4	178,6	253,3	67,4
Росія	18,3	240,9	100,2	174,3	53,0
США	68,6	618,8	443,1	314,1	221,6
Франція	69,5	832,1	397,5	213,1	96,3
Місце України серед визначених країн	11	10	10	11	9

Звичайно, що на урожайність значною мірою впливають погодно-кліматичні умови, однак в Україні вони досить сприятливі для вирощування зерна і зернобобових, цукрових буряків, овочів, картоплі, плодів та ягід. Тому можна констатувати, що низькі показники є наслідком недостатньо раціонального використання земель.

Особливе значення в сучасних умовах мають показники екологічної ефективності землекористування, адже від цього залежить безпека довкілля, якість харчових продуктів і здоров'я нації, відповідно. Для оцінки екологічної ефективності використання земель найчастіше використовують два показники – показник екологічної стабільності та показник антропогенного навантаження [6–8].

Коефіцієнт антропогенного навантаження свідчить про те, як діяльність людини впливає на стан усіх земель і визначається відповідно до формули 1:

$$K_{a.n.} = \frac{\sum P \times B}{\sum P}, \quad (1)$$

де: P – площа земель з певним рівнем антропогенного навантаження; B – бал відповідної площі з певним рівнем антропогенного навантаження (землі промисловості, транспорту, зв'язку і землі населених пунктів мають по 5 балів; орні землі, багаторічні насадження – 4; природні кормові угіддя – 3; лісосмуги, чагарники, ліси, заболочені землі та землі під водою – 2; мікрозаповідники – 1).

Коефіцієнт екологічної стабільності характеризує вплив складу земельних угідь на екологічну стабільність території і визначається відповідно до формули 2:

$$K_{e.k.c.t.} = \frac{\sum K \times P}{\sum P}, \quad (2)$$

де: K – нормативний коефіцієнт стабільності земель певного виду; P – площа угідь відповідного виду.

Згідно з розрахунками словацьких дослідників І. Риторські та Е. Гейке [9], коефіцієнти екологічної стабільності для окремих угідь такі: забудовані землі і дороги – 0,00; рілля – 0,14; лісосмуги – 0,38; фруктові сади, чагарники – 0,43; сіножаті – 0,62; пасовища – 0,68; ставки і болота – 0,79; ліси – 1. Якщо значення коефіцієнта перевищує 0,67, то територія вважається екологічно стабільною, якщо коливається у межах 0,51 – 0,66 – середньостабільною, від 0,34 до 0,50 – нестійко стабільною, а менше 0,3 – нестабільною.

Визначивши коефіцієнти екологічної стабільності та антропогенного навантаження земель України, ми виявили, що їх значення далеке від ідеального (табл. 2). Середнє значення коефіцієнта екологічної стабільності агроландшафтів України становить 0,4 і означає, що територія нашої держави належить до екологічно нестійких. Значення коефіцієнта антропогенного навантаження 3,4 сигналізує про значний вплив людини на стан земельних ресурсів держави, а його рівень у 4 – 5 раз перевищує аналогічний показник розвинених держав. Незважаючи на це в Україні досі продовжується залучення у господарський обіг нових земель та їх нераціональне використання.

Таблиця 2
Визначення коефіцієнтів екологічної стабільності та антропогенного навантаження території України 1990 – 2010 рр.

Показники	Вид угіддя											Усього
	Забудовані землі	Рілля	Перелюпи	Ваторічні насадження	Сіножаті	Пасовища	Ліси та інші лісовкрітні площі	Відкриті землі	Відкриті землі без рослинного покриву	Води	Усього	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
Коефіцієнт екологічної стабільності угіддя, К	0,00	0,14	0,68	0,38	0,62	0,68	1,00	0,79	0,79	0,79	–	
Бал угіддя, Б	5	4	3	4	3	3	2	2	2	2	–	
1990												
Площа угіддя, лис. га, Р	3469,6	33582,2	5,0	5211,7	2185,6	1050,8	10221,5	884,0	1314,5	2435,1	60360	
К×Р	0,0	4701,5	3,4	1980,4	1355,1	714,5	10221,5	698,4	1038,5	1923,7	22637	
Б×Р	17348	134328,8	15	20868,8	6556,8	3152,4	20443	1768	2629	4870,2	211980	
2006												
Площа угіддя, лис. га, Р	2470,2	32446,2	392,2	898,7	2423,1	5515,7	10539,9	972,4	1042,5	2418,7	59119,6	
К×Р	0,0	4542,5	266,7	341,5	1502,3	3750,7	10539,9	768,2	823,6	1910,8	24446,2	
Б×Р	12351	129784,8	1176,6	3594,8	7269,3	16547,1	21079,8	1944,8	2085	4873,4	200706,6	
2007												
Площа угіддя, лис. га, Р	2476,6	32433,7	383,9	899,0	2419,8	5513,6	10556,3	975,8	1038,2	2421,6	59118,5	
К×Р	0,0	4540,7	261,1	341,6	1500,3	3749,2	10556,3	770,9	820,2	1913,1	24453,4	
Б×Р	12383	129734,8	783,3	3596	7259,4	16540,8	21112,6	1951,6	2076,4	4843,2	200281	
2008												
Площа угіддя, лис. га, Р	2489,0	32473,4	334,5	899,9	2416,2	5501,8	10570,1	978,0	1050,4	2422,5	59135,8	
К×Р	0,0	4546,3	227,5	342,0	1498,0	3741,2	10570,1	772,6	829,8	1913,8	24441,3	
Б×Р	12445	129893,6	628,5	3599,6	7248,6	16505,4	21140,2	1956	2100,8	4845	200362,7	

Закінчення табл. 2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
2009											
Площа угіддя, тис. га, Р	2499,1	32478,4	320,8	897,7	2409,8	5489,7	10591,9	979,4	1029,9	2423,2	59119,9
К×Р	0,0	4547,0	218,1	341,1	1494,1	3733,0	10591,9	774,1	813,6	1914,3	24427,2
Б×Р	12495,5	129913,6	962,4	3590,8	7229,4	16469,1	21183,8	1958,8	2059,8	4846,4	200709,6
2010											
Площа угіддя, тис. га, Р	2512,5	32476,5	310,2	896,5	2410,9	5481,9	10601,1	979,9	1028,3	2423,5	59121,3
К×Р	0,0	4546,7	210,9	340,7	1494,8	3727,7	10601,1	774,1	812,4	1914,6	24423
Б×Р	12562,5	129906	930,6	3586	7232,7	16445,7	21202,2	1959,8	2056,6	4847	200729,1
2011											
Площа угіддя, тис. га, Р	2523,2	32498,5	277,2	895,9	2411,5	5474,5	10611,3	980,1	1022,9	2422,8	59117,9
К×Р	0,0	4549,8	188,5	340,4	2473,5	3722,7	10611,3	774,3	808,1	1914,0	25382,6
Б×Р	12616	129994	831,6	3583,6	7234,5	16423,5	21222,6	1960,2	2045,8	4845,6	200757,4

Під час наукових досліджень О. Будзяк виявив, що лише 7% земельної площі держави є відносно чистою, умовно чистими – 8% земель, мало забрудненими – 15%, забрудненими – 40%, дуже забрудненими – 30% і майже 1% – ділянки екологічної катастрофи. У результаті цього вчений зробив висновок, що придатними для проживання людей з екологічної точки зору, є лише 30% земель, левова частка яких – це природоохоронні та заповідні території з обмеженим та особливим режимом використання. Решта земель – це землі з найбільш напруженою екологічною ситуацією, для яких характерний гіпертрофований розвиток промисловості, що знищує природне середовище. Регіони з такими землями це є найбільш заселені області, в яких проживає майже чверть населення України – Донецька, Харківська, Запорізька та Дніпропетровська [10].

Економічна ефективність використання земель є визначальною, оскільки найважливішим джерелом здійснення додаткових вкладень екологічного та технологічних є економічний ефект, отриманий у процесі господарської діяльності. До основних показників економічної ефективності використання землі в аграрному виробництві, згідно з багатьма дослідниками належать:

- валовий збір продукції в порівняльних та поточних цінах;
- собівартість;
- прибуток;
- рівень рентабельності виробництва окремих видів аграрної продукції.

Проаналізувавши ці показники, ми виявили, що рівень економічної ефективності використання земельних угідь не досягає навіть рівня 1990 р. і є недостатнім для інтенсивного нарощування виробництва (табл. 3). Якщо у 1990 р. у постійних цінах 2010 р. з 42030 тис. га сільгоспугідь було вироблено валової сільськогосподарської продукції на суму 282774 млн грн (в середньому на 6727 грн з 1 га), то у 2011 р. – лише на 233696 млрд грн з 41576 тис. га (з кожного гектара оброблюваної площі було отримано в середньому 5621 грн доходу, а це на 16,4% менше, ніж в 1990 р.). За весь період державної незалежності виробництво валової продукції тваринництва у вартісному виразі знизилася майже наполовину, а рослинництва – на 17,4%.

Таблиця 3

**Економічна ефективність використання земель
сільськогосподарськими підприємствами України [11]**

Показники	Роки							
	1990	1995	2000	2005	2008	2009	2010	2011
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Валова продукція, млн грн:	282774	183890	151022	179606	201564	197936	194887	233696
– рослинництва;	145502	106330	92839	114480	136277	129908	124554	162436
– тваринництва	137272	77561	58183	65126	65287	68028	70332	71260
Площа сільсько- господарських угідь, тис. га	42030	41853	41827	41722	41650	41626	41576	41558
Вироблено валової продукції з 1 га угідь, грн/га	6727	4393	3610	4304	4839	4755	4687	5623
– рослинництва;	3461	2540	2219	2743	3271	3120	2995	3908
– тваринництва	3266	1853	1391	1560	1567	1634	1691	1714

Закінчення табл. 3

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Прибуток (збиток) від реалізації сільськогосподарської продукції, млн грн:	11423	676	-121	1253	5462	7120	12751	19926
– рослинництва;	7060	1153	1835	900	5451	6334	11376	17323
– тваринництва	4363	-477	-1956	353	11	786	1375	2603
Прибуток з одиниці площі сільськогосподарських угідь, грн/га:	271	16	-2	30	131	171	306	479
– від рослинництва;	167	27	43	21	130	152	273	416
– від тваринництва	77	-11	-46	8	0,3	18	33	62
Рівень рентабельності виробництва продукції, %	42,6	13,6	-1,0	6,8	13,4	13,8	21,1	27,0
– рослинництва;	98,3	55,5	30,8	7,9	19,6	16,9	26,7	32,3
– тваринництва	22	-16,5	-33,8	5,0	0,1	5,5	7,8	13,0

Починаючи з 2001 р. спостерігається відновлення загальної ефективності аграрного сектора. З цього часу сільськогосподарські підприємства починають працювати прибутково [12], однак ця прибутковість забезпечується в основному підвищенням економічної ефективності рослинництва передусім завдяки вирощуванню високорентабельних технічних культур (сої, соняшнику, рапсу), які виснажують ґрунти.

Висновки

Проведений аналіз засвідчив, що проблема ефективності використання сільськогосподарських земель є надзвичайно актуальною і болючою для України. За довгі роки реформ не лише не вдалося скористатися перевагами могутнього потенціалу та досягти показників розвинених країн, але й утримати ті позиції, що їх мала Україна на початку 90-х рр. Можна стверджувати, що земельна реформа в Україні була розпочата спонтанно, сама стратегія реформування ще до її реалізації демонструвала неможливість забезпечення сталого, високоефективного, екологічнобезпечного землекористування. Існує думка, що основним принципом, яким керувалася держава під час вибору напрямів реформування, став принцип пріоритетності приватної власності над державною. Ні ефективного правового поля реформ, ні інфраструктури створено не було, а це свідчить, що поки що Україна не готова до того, щоб відкрити шлях ринку земель.

Вирішення зазначених проблем повинна взяти на себе держава. Головною метою державного управління має стати не ринок земель, а раціональне високоефективне землекористування. Державна політика у галузі земельних відносин повинна опиратися на нові підходи у прийнятті рішень щодо раціонального використання та охорони земельних ресурсів, створення оптимальних умов для суттєвого збільшення соціального, інвестиційного і виробничого потенціалів землі, перетворення її у самостійний фактор економічного зростання. Досягти забезпечення цієї мети держава може як економічними методами (передбачають застосування системи стимулів), так і адміністративними (ґрунтуються на авторитеті влади, дисципліні, відповідальності).

Література

1. Кулаєць М. М. Інноваційне забезпечення продовольчої безпеки в Україні та світі / М. М. Кулаєць, М. Ф. Бабієнко, П. А. Лайко [та ін.] // Агроінком [Текст]. — 2011. — № 1/3. — С. 23.
2. Оцінка регіональних еколого-ресурсних та еколого-техногенних загроз національній безпеці України: аналітичний огляд [Текст] / Є. О. Яковлев, Ю. М. Скалецький, С. П. Іванюта, Л. М. Якушенко. — 2-ге вид., доп. — К. : НІСД, 2011. — 32 с.
3. Даниленко А. С. Формування ринку землі в Україні [Текст] / А. С. Даниленко, Ю. Д. Білик. — К. : Урожай, 2006. — 277 с.
4. Там само. — С. 25.
5. Сільське господарство України [Текст] : стат. зб. за 2011 рік. — К. : Державна служба статистики України, 2012. — С. 368 ; 370 ; 372 ; 374 ; 376.
6. Башнянин Г. І. Ринок земельних ресурсів в Україні: Регіональний аспект [Текст] / Г. І. Башнянин, М. Г. Москва, О. О. Кундицький, А. А. Сельський, Ю. А. Стеців. — Львів : Вид-во ЛКА, 2012. — С. 125, 126.
7. Кульчицька Л. А. Географічні закономірності екологічної стійкості агроландшафтів Одеської області / Л. А. Кульчицька // Вісник Львівського університету [Текст]. — 2010. — Вип. 38. — С. 125. — (Серія географічна).
8. Лудчак О. Кадастрова програма ефективного використання земельних ресурсів / О. Лудчак // Геодезія, картографія і аерофотознімання [Текст]. — 2010. — Вип. 73. — С. 124.
9. Риторські І. Вплив складу угідь на екологічну стабільність території / І. Риторські, Е. Гейке // Землевпорядні роботи в спеціальних умовах [Текст]. — 1988. — С. 16.
10. Будзяк О. С. Збереження природних екосистем як чинник екологічного використання земель / О. С. Будзяк // Формування ринкової економіки [Текст]. — 2010. — № 23. — С. 244.
11. Сільське господарство України... — С. 44; 48.
12. Там само. — С. 44 ; 48.

L. Koval'

LAND RESOURCES AS A FACTOR OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

The importance of land resources for development of society and its productive forces is revealed. The indicators of efficiency of the use of land resources of Ukraine are defined and the modern issues of the day of their protection and maintenances are highlighted. The necessity and methods of state influence strengthening on efficiency of land-use are grounded.

Key words: land, land market, land reform, efficiency indicators of the use of land, economic efficiency, ecological efficiency, technical efficiency, public administration.